

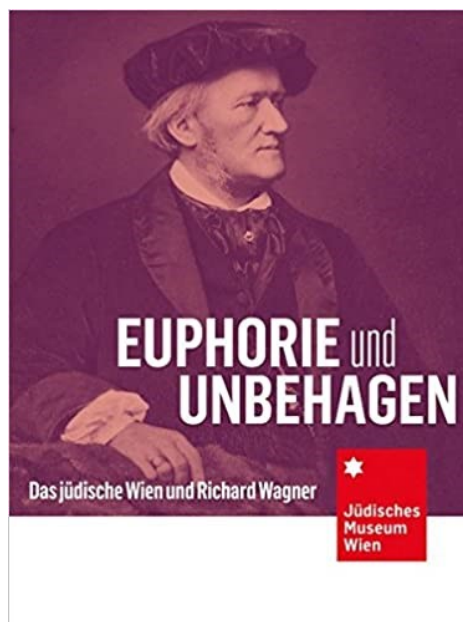
Wagner en Wenen

door Eveline Nikkels

Onder de titel *Euphorie und Unbehagen. Das jüdische Wien und Richard Wagner* organiseerde het Joods museum in Wenen in 2014 een zeer interessante, maar ook pijnlijke tentoonstelling, waarbij een catalogus verscheen met daarin een bijzonder artikel over het ontstaan van twee Wagner Vereine. Als we ons realiseren dat ook Gustav Mahler lid was van de tweede Wagnerverein is dit artikel een mooie opmaat naar mijn nog te houden lezing over Wagner en Mahler, die door het coronavirus naar nog onbekende datum verschoven is. Als een prelude tot het eigenlijke verhaal over de Wagnervereine zal een verhaal over 'het schandaal van de Meistersinger' fungeren.

Het Meistersinger schandaal

Helaas kunnen wij het *Meistersinger* schandaal niet los zien van de antisemitische houding bij Wagner c.s., die sinds zijn publikatie van *Das Judentum in der Musik* (1850) alleen maar in heftigheid was toegenomen, zeker bij Frau Cosima, die er nog een tandje bij had gedaan. Wagner was dus al een 'belijdend' antisemiet toen hij in 1861 naar Wenen kwam. Nieuw was dat vanaf nu alles wat er mis ging in Wenen de schuld was van de Joden dus ook de dreigende mislukking van de *Meistersinger* productie, nota bene een voorstelling in het nieuwe operahuis. "Waarom komt mijn *Meistersinger* nu niet op het programma" vroeg Wagner eind december 1868 aan de directeur van de Hofoper Dingelstedt. De toenmalige dirigent Heinrich Esser¹ wist het antwoord: de opening van het nieuwe huis moet waarschijnlijk een half jaar worden uitgesteld; daarna moet iedereen daar nog zijn weg weten te vinden, kortom: pas begin 1870 zal men de repetities kunnen beginnen. In Cosima's dagboek vinden wij op 20 januari 1869 de volgende zinsnede: "Wir (!) sind über diese neue Nichtswürdigkeit ganz besonders bestürzt. Hier handelt sich wahrscheinlich alles im Einklang, Bürokratie, Judentum, Theaterdirektion und vielleicht selbst der Hof. "

Eine Schlamperei der Leitung

Wagner is al dit - in zijn ogen - 'gemanipuleer' zat en verbreekt zelf het contact met Wenen. De nieuwe Hofoperkapellmeister Johan von Herbeck, die de zieke Esser verving, maakte eind september een tocht naar Canossa/Tribschen in de hoop de breuk te kunnen herstellen, in zijn tas een blijde boodschap: waarschijnlijk zal de uitvoering binnenkort plaatsvinden. De repetities waren toen overigens al begonnen, maar Herbecks plan om de première in drie maanden voor elkaar te boksen liep spaak om velerlei redenen, waaronder het steeds weer verschuiven van de repetities ("Eine Schlamperei der Leitung" noemde Wagner dit, een uitdrukking die sterk lijkt op het gevleugelde woord van Mahler 'Tradition ist Schlamperei'), veelvuldige ziekmeldingen binnen het ensemble die rieken naar sabotage. De reden: 'Übermenschliche Anstrengungen'... Uiteindelijk vond de première plaats op 27 februari 1870 en wat werd dat een heerlijke scandaleuze avond!

Het was immers de tijd van de pro- en anti Wagnerianen die zich goed hadden voorbereid om met elkaar een schandaal te veroorzaken (misschien dachten ze nog even terug aan het oproer in Parijs met de *Tannhäuser*), zowel door te sissen en te schreeuwen maar ook door met elkaar op de vuist te gaan. In het *Neue Wiener Tagblatt* kon men de ontwikkeling van die avond van acte naar acte volgen: "Das Haus war überfüllt und das gesamte Publikum folgte mit gespanntestem Interesse jeder einzelnen Nummer, jedem einzelnen Takte. Gleich im ersten Akt jedoch stellten sich die Parteien mit einer

seltenen Schroffheit einander gegenüber; Auf jedes Zeichen des Beifalls folgte Zischen und umgekehrt ward jedes leiseste Zischen mit einer Salve von Applaus beantwortet. Während des zweiten Aktes und besonders nach demselben artete die Parteistellung in wahre Wildheit aus, viel fehlte nicht und die Prügelei auf der Bühne hätte sich in den Zuschauerraum fortgepflanzt. Erst der dritte Akt beruhigte einigermaßen die Gemüther und verschaffte der Novität einen etwas unbestritteneren Erfolg.” Ook de overige kranten deden verslag van de ‘Kampfstätte’. Sommige kranten zochten de oorzaak van het toenemend tumult in de tweede acte in de ‘grosse, öde Länge’ van deze acte en natuurlijk in de figuur van Beckmesser met zijn ‘Karikierte, aber greuliche Gesang’. Maar over één ding waren de kranten het eens: het was een schandaal, maar een muzikale triomf. Zelfs Eduard Hanslick, nu niet bepaald een vriend van Wagner, sprak van een ‘denkwürdiges Kunsterlebnis’ en dat terwijl hij in de eerste versie van de opera als ‘Hanslich’ tot karikatuur had gediend! Herbeck stuurt een telegram vol jubeltonen aan Wagner: Enthusiastischer positiver Erfolg gestern Sonntag. Begeisterte Aufnahme des Vorspiels. Unterbrechung durch minutenlangen Applaus vor Auftritt der Meistersinger... Heftiger Kampf mit Opposition von Beckmesser-Motiv an... fortdauernder Enthusiasmus bis zum Schluss. Unzählige Hervorrufe.”

En hoe keek Wagner zelf naar dit tumult en de strijd tussen de Wagnerianen en de anti-Wagnerianen? U voelt hem al. In zijn optiek was dit de bekende strijd tussen de Nicht-Juden en Juden. Het was gewoon een samenzwering tegen hem en zijn muziek! Deze gedachte ging steeds meer postvatten en resulteerde in een nieuwe editie van zijn ‘Judenbrochure’. Toch bleef Wagner in Wenen omdat daar - ondanks of misschien juist dankzij - de schandalen en tumulten met groot succes 11 voorstellingen van de *Meistersinger* werden opgevoerd. De tijd was rijp voor het oprichten van enkele Wiener Wagnervereine en het binnenhalen van fondsen t.b.v. het huis op de ‘grüne Hügel’.

Wagner en de Weense Fundraising

De contacten van Wagner met Wenen werden vanaf het begin van de 1870-er jaren geïntensiveerd. En natuurlijk heeft dat - want zo kennen wij Wagner - te maken met een fundraising programma en dat niet voor het minste onderwerp: de bouw van het Festspielhaus in Bayreuth, door Wagner steevast ‘*Mein Unternehmen*’ genoemd. Te dien einde had hij een wervingsbrochure gemaakt onder de titel : *Über die Aufführung des Bühnenfestspiels ‘der Ring des Nibelungen’*, die hij wilde verspreiden onder diegenen, die zijn kunst een warm hart toedroegen. Ze hoefden zich alleen maar aan te melden en daardoor blijkt te geven van hun positieve instelling ten opzichte van ‘sein Unternehmen’! En er kwam post! Op 14 juli 1871 ontving Wagner een brief van een zekere Dr. Kafka ², waarin deze aankondigde dat hij een Richard Wagner Verein in Wenen wilde oprichten. Hij belooft hem 100.000 Gulden in te zamelen en kon in september al blij melden dat hij 50 leden uit alle rangen en standen had verzameld! Daarnaast nodigde hij Wagner uit om meerdere concerten in Wenen te komen dirigeren. Het eerste concert vond plaats in mei 1872. Wagner verbleef 10 dagen in Wenen, vlak voor de eerste steenlegging van het Festspielhaus. Of hij daarvoor ook al een dikke enveloppe met inhoud mee had gekregen?

De Wagner Vereine

We volgen het verloop van de eerste Wagnerverein, die in juli of augustus 1871 (?) definitief werd opgericht. Vlak daarvoor was er ook al een Verein opgericht in Mannheim, dus kwam Wenen op de tweede plaats van het Duitstalige spraakgebied, maar gezien de perikelen enige jaren daarvoor met de *Meistersinger* is dat geen slechte score! Onder de eerste ‘donateurs’ bevonden zich Johann Herbeck, die het inmiddels tot directeur ³ van de Hofoper had gebracht, de componist Karl Goldmark, David Popper, eerste cellist van de Wiener Philharmoniker en de groot industrieel en mecenas Victor Miller zu Aichholz. Aangestoken door het succes van het door de Wagner Verein georganiseerde concert kwam er in november 1872 een oproep om nog een tweede Wagner Verein op te richten, wat ook geschiedde. In februari 1873 bezat Wenen twee Wagner Verenigen: de *Wiener Wagner Verein* en de *Wiener akademischer Wagner Verein*. Onder de initiatiefnemers van de laatste zien wij de dirigent Felix Mottl en de jurist/musicoloog Guido Adler, later een groot vriend van Mahler. Hun optiek was

niet zozeer ‘voedsel voor de portemonnee’ als wel ‘voedsel voor de ziel’. Zij wilden Wagners werken en ideeën door middel van besprekingen en voordrachten onder de ‘hoi polloi’ verspreiden! Helaas voor Bayreuth, in casu Wagner, bleken deze Vereine op papier meer te leveren dan in werkelijkheid. Om met de laatste *Verein* te beginnen: deze ‘geestrijke mensen’ konden natuurlijk met geen mogelijkheid de vereiste 10.000 Gulden als entree geld betalen en van de 100.000, waarop Batka had gerekend kwamen er maar 50.000 over de tafel en daarvan hadden slechts 20.000 echt de cheque ondertekend!

Gefronste wenkbrauwen

Maar dit was niet de enige reden waarom men in Bayreuth met gefronste wenkbrauwen naar de Weense initiatieven keek. U voelt hem al aankomen: in de *Wiener Wagner Verein* zaten veel Joden en dat was tegen het zere been van zowel ‘der Meister’ als de ‘Herrin’ op de ‘grüne Hügel’ van Bayreuth. Toch komen in 1873 een aantal prominenten van de Verein, waaronder David Popper en Miller zu Aichholz(zo’n rijke man kun je natuurlijk de toegang niet weigeren!) naar huize Wahnfried. Het commentaar van Cosima ligt er niet om: “R(ichard) kommt an, gefolgt von drei Wienern, und ich erkenne die Unseligen vom Wagner Verein- unangenehmer jüdischer Eindruck”. Moet een leuke begroeting zijn geweest om nog te zwijgen van het avondgesprek tussen Richard en Cosima... Maar de Weners hielden desondanks vol en organiseerden nog twee concerten ter leniging van de hoge schulden van de bouw van het Festspielhaus, een geval van ‘dank voor stank’ en het was natuurlijk alleen maar een druppel op de gloeiende plaat, tijd voor Ludwig II om weer eens bij te springen, maar dat is een ander verhaal. Op dat moment zijn het ook niet de Wagner Vereine zelf die een helpende hand door middel van deze concerten boden. In naam waren zij wel de organisatoren maar de eigenlijke organisator was in handen van de invloedrijke ‘Ministerialrat’ Leopold von Hofmann, die Wagner in augustus 1874 had opgezocht en hem zijn ondersteuning had toegezegd (een soort Wobke Hoekstra zouden we nu zeggen...). De beide concerten vonden plaats op 1 en 14 mei 1875 en werden een triomf! Aangezien de recettes toch wat achter bleven werd er in mei nog een derde concert georganiseerd.

Tannhäuser en Lohengrin

Sinds 1 mei 1875 was Franz von Jauner⁴ de nieuwe Hofoperndirektor en deze zag zijn kans schoon om in mei Wagner te interesseren in de nieuwe producties van *Tannhäuser* en *Lohengrin*. Daar hing wel een ‘prijkaartje’ aan: Wagner wilde o.a. dat ‘zijn’ Hans Richter de nieuwe chefdirigent van de Hofoper zou worden...Eigenlijk wilde Wagner zijn opera’s, indachtig de debacles van de vorige opvoeringen, helemaal niet in zo’n ‘oudbakken’(morsch) operahuis laten opvoeren. Gokte hij er misschien toch op dat hij, ja HIJ, er wel in zou slagen dit huis tot een modern operahuis ‘om te bouwen’ en daardoor voor zijn werken een ‘blijvende steunpilaar’ zou winnen! Maar ook hier was het papier geduldiger dan de realiteit. Op 5 november was de eerste repetitie en wat bleek al meteen: er klopte niets van! Wagner werd geconfronteerd met tekortkomingen in de regie en de decors, maar dat was nog tot daar aan toe. Langzaam maar zeker steeg zijn woede toen hem bleek met wat voor zangers hij moest werken. Vernietigend was dan ook zijn oordeel over de generale repetitie: “Orchester matt, das Ballet durchaus zur Musik unpassend, Sänger ungenügend, Dekorationen mangelhaft, Machinerie stümperhaft.” Nu niet direct een première om naar uit te kijken, al zeggen ze wel eens dat een slechte generale de voorbode is voor de knallende première! Cosima’s commentaar op deze première is interessant, omdat deze negatieve maar ook positieve geluiden laat horen: “Nichts is wie R(ichard) es wirklich gedacht, doch herrscht in allem viel Leben.” Maar dan begaat Wagner de zoveelste faux pas in zijn leven. In plaats van de uitvoerenden te loven voor hun inzet spreekt hij in zijn dankwoord naar het publiek uit dat hij er alles aan zal doen om zijn werken nog beter en duidelijker te presenteren, “soweit die Kräfte reichen”. Au, ook dat is tegen een zeer been! De uitvoerenden ondervonden dit als kritiek en er ontstond - in Wenen overigens heel gewoon - een heftige reactie in de pers. Hoe zou het hierna de *Lohengrin* vergaan? Al meteen aan het begin van de repetities ging het mis. Opnieuw ontstak Wagner in woede: zo kon het echt niet. We schrijven 26 november 1875 en Wagner wil na vier dagen al afreizen maar Jauner weet

hem te overreden nog even te blijven. Een dag later schrijft Wagner over de ‘traurigste Eindrücke von der Probe’ en wat een beroerde oudbakken dirigeerstok hadden ze hem gegeven met daarop de anonieme opdracht - en dat is dan toch ook weer geestig, al denk ik dat deze humor aan Wagner voorbij zal zijn gegaan - ‘soweit die Kräfte reichen’. Zet dit nu even naast de faux pas van Wagner na de première van de *Tannhäuser* en je zou bijna zeggen: wie kaatst kan de bal verwachten. En Wagners nachtmerrie gaat nog even door: een repetitie ‘mit lauter erbärmlichen Subjekten’ en ‘die böswilligen Dinge gehen beständig durch die Zeitungen’, zoals roddels over de geplande verkoop van het Festspielhaus (voorbeeld van ‘Fake news’ avant la lettre..). In zijn nachtmerries zal Wagner daar vast van gedroomd hebben, maar gelukkig was het slechts een ‘Alptraum’. Toch is ook hier weer eind goed al goed. Bij Cosima lezen we na de première namelijk: “Publikum and Sänger bejubelten ihn endlos.” Maar desondanks had Wagner het helemaal gehad met Wenen, zoals wij in een brief kunnen lezen, die Wagner 3 ½ jaar na de première aan Jauner schreef, een retrospectief maar nog steeds vol wrok: “Dacht U nou echt dat de zes weken van 1875 als een leuk verblijf in mijn herinnering staan? Toen ik U na Uw overvloedig souper verliet, wist ik dat ik nooit meer een voet in Wenen zou zetten. In dat oord , waar iedere ‘Lumpenhund’ ongestraft een man zoals ik kan aanvallen en zijn gier over hem kan uitgieten, daar hoef ik me gelukkig nooit meer te lagten zien! NOOIT! NOOIT! Doet U de groeten aan Staatsrat Hanslick en Speidel en hoe het gepeupel verder mag heten. Ik neem het U niet kwalijk, want Uw métier schijnt U toch nog geld in het laatje te brengen in Wenen, conclusie: het publiek houdt meer van U dan van mij.” Deze wat cryptische opmerking laat wel zien hoezeer Wagner zich gekrenkt voelde door de gang van zaken.

Quid pro quo

We schakelen even terug naar 1876 voor een laatste clash tussen Jauner en Wagner. Wagner had Jauner gevraagd of hij de beschikking kon krijgen over de zangeres Amalie Materna voor de eerste Festspiele. ‘Quid pro quo’ moet Jauner gedacht hebben: jij mijn zangeres dan ik de aanstaande winter het recht om hier *Tristan und Isolde* op te voeren. Wagner stemde toe in deze ‘koehandel’ maar ontstak opnieuw in de zoveelste ‘Wiener Wut’ toen bleek dat Jauner maar alvast, nog voor de Bayreuther première, begonnen was met de decorbouw voor een *Tristan*. Dit ontlokte bij Wagner opnieuw een vernietigend oordeel over het Hoftheater: “alles dort morsch, treulos (mooi is dit, bijna een operatekst!) und so roh.” Einde dus van de relatie van Wagner met Wenen, die als in een soap opera pieken en dalen kende, maar wel van het grootste belang is geweest voor de ontwikkeling van een jongere generatie componisten, die in de zeventiger jaren aan het Weense conservatorium studeerden en ook merendeels lid waren van de *Akademische Wagner Verein*. Onder hen Hugo Wolf en Gustav Mahler. Hoe voor Mahler de kennismaking met de muziek van Wagner verliep en wat de ‘spin-off’ daarvan is geweest hoort U in de lezing , die nog komen moet over het Gesamtkunstwerk en de Erlösungs gedanke, natuurlijk met muziekvoorbeelden.

Amalie Materna

1 Heinrich Esser werd in 1847 benoemd tot Kapellmeister aan de Wiener Hofoper, die hij van 1860-61 ook kortstondig leidde. In 1858 dirigeerde hij de Weense première van Lohengrin

2 Directeur van de Österreichische Südbahn-Aktiengesellschaft

3 Johannes Ritter von Herbeck dirigeerde van 1859-1870 en van 1873-1877 de concerten van de Gesellschaft der Musikfreunde. Van 1871-1875 was hij directeur van de Hofoper, waar hij door intriges vrijwillig ontslag nam

4 Franz Ritter von Jauner 1831-1900. Van 1875-1881 was hij Hofoperndirektor in Wenen